

פרק 6

עמדות חיילים כלפי השתתפות בתכנית השלמת השכלה בצה"ל

"אם רוצים להצליח בחיים, אסור לוותר"

רחל שגיא, נועה בן-יוסף אזולאי ויצחק גילת

מבוא

מראשית ימיה של מדינת ישראל צה"ל מעורב באופן פעיל גם בפעולות שאינן קשורות ישירות לביטחון המדינה, אלא מיועדות לקדם נושאים חברתיים. אחד התחומים העיקריים שבהם יושמו ומיושמות תכניות כאלה הוא תחום החינוך, ומקום מרכזי בהן מוקדש למיזמים של שיפור רמת ההשכלה. על אף השיפור הניכר שחל במשך השנים ברמת ההשכלה של אזרחי ישראל עדיין יש (וכנראה יהיו גם בעתיד) צעירים המגיעים לגיל הגיוס עם מטען נמוך של השכלה, יחסית לצעירים בני גילם. להשכלה הנמוכה של צעירים אלה יכולות להיות השלכות משמעותיות, לדוגמה, במישור המעשי קושי למצוא עבודה מתאימה, ובמישור הפסיכולוגי דימוי עצמי נמוך. לפיכך קידום רמת ההשכלה של צעירים אלה עשוי להועיל להסתגלותם החברתית והרגשית ברמה הפרטנית וכך להועיל גם לחברה הישראלית. בפרק זה נדון במחקר שהעריך תכנית כזו שמפעיל קצין חינוך ונוער ראשי. מדובר בתכנית להשלמת השכלה שמשתתפים בה חיילים במהלך שירות החובה שלהם. התכנית אינה נכפית עליהם, והם רשאים לבחור אם להשתתף בה או לא. המחקר בחן את תהליך קבלת ההחלטה להשתתף בתכנית ואת תפיסת תרומתה עבור המשתתפים בה. כמו כן העריך המחקר את השלכות התכנית מנקודת מבטם של צעירים אשר השתחררו לפני שלוש עד חמש שנים והשתתפו בתכנית בעת שירותם הצבאי.

התכנית להשלמת השכלה בצה"ל היא דוגמה פרטית לתופעה רחבה יותר של השלמת השכלה בקרב מבוגרים. תכניות להשלמת השכלה והרחבת השכלה של מבוגרים מיושמות במקומות רבים בעולם, והשפעותיהן על הבוגרים נחקרו ודווחו בספרות המקצועית. השפעות אלה ייסקרו ברקע התאורטי לצד הרציונל של שילוב תכניות חינוכיות במסגרת הצבא.

רקע תאורטי ומעריך המחקר

תכניות להשלמת השכלה למבוגרים נבחנו במחקרים שנערכו על מגוון רחב של אוכלוסיות מבוגרים. הממצאים מלמדים על כך שהשפעת ההשתתפות בתכניות אינה מוגבלת רק להיבטים האקדמיים, אלא מתרחבת גם להיבטים פסיכולוגיים ותפקודיים. בספרות מדווח על חמישה סוגי תרומה של תכניות אלה: (א) **שיפור הביטחון ביכולות האקדמיות** - השפעה מרכזית של התכניות. במחקר על השלמת השכלה ללומדים מבוגרים בקנדה (Terry, 2006) נמצא שהלומדים פיתחו תחושה של מסוגלות עצמית בתחום הלימודים, הציבו לעצמם מטרות גבוהות

יותר בתחום זה, ורכשו יכולות לשלב את התנסויות החיים הקודמות שלהם בחומר הלימודים החדש שרכשו בתכניות. העלייה בתחושת המסוגלות האקדמית מחזקת את הדימוי העצמי כלומד, מכיוון שהיא מוכיחה ללומדים שההישגים תלויים בהשקעת מאמצים ולא ביכולות מולדות (Merriam, 1993). נראה אם כן שההשתתפות בתכניות הלימודים יוצרת תהליך שבו עצם ההתנסות הראשונית מעלה את המסוגלות העצמית, מפחיתה דעות קדומות בנוגע ליכולות מוגבלות, מדרבנת הצבת מטרות גבוהות יותר ומעניקה ביטחון רב יותר בתחום היכולות האקדמיות; (ב) **הרחבת אפשרויות התעסוקה** - השאיפה להשיג מקצוע טוב יותר היא אחד המניעים העיקריים להחלטה של מבוגרים להשתתף בתכניות של השלמת השכלה (Quigley, 1997). מחקרים מראים שהשתתפות בתכניות כאלה מרחיבה מאוד את מגוון העיסוקים הנראים למשתתפים אפשריים להשגה. רבים מהמשתתפים שינו את התכניות המקצועיות שהיו להם לפני תחילת הלימודים (Terry, 2006); (ג) **פיתוח מודעות בין-אישית** - ההקשר החברתי שמתרחשת בו הלמידה מסייע לפתח מודעות לצרכים הבין-אישיים של האחר. מודעות זו מתפתחת לאור הצורך לסייע ללומדים אחרים, הן במטלות האקדמיות הן בצרכים אישיים שאינם קשורים ישירות ללימודים. לחלק מן הלומדים בתכניות להשלמת השכלה יש התנסויות בין-אישיות שליליות מתקופת הלימודים בבית הספר, כמו לעג והצקות של אחרים, ולכן האווירה התומכת בקבוצת המבוגרים היא חוויה מתקנת (שם). הואיל והקשרים הבין-אישיים הם חלק בלתי נפרד מהוויית הלימוד בקבוצות של מבוגרים, מומחים בתחום סבורים, שחלק מתפקידי המורים הוא פיתוח מיומנויות של תקשורת בין-אישית, כגון הקשבה ואמפתיה (Belenky & Stanton, 2000); (ד) **שיפור ההערכה העצמית** - חוקרים בתחום למידת מבוגרים מסכימים שקיימת זיקה הדוקה בין ההערכה העצמית של הלומדים לבין ההתנסות בתכניות לימוד. לדעת חלק מן החוקרים הערכה עצמית היא תנאי חיוני להחלטה של מבוגרים להשלים את השכלתם. כך, למשל, בילינגטון (Billington, 1990) סבור שההערכה עצמית עם שני תהליכים הנובעים ממנה - צמיחה והתפתחות - הם המניעים החזקים ביותר להחלטה ללמוד. אחרים רואים את השיפור בהערכה העצמית כתוצר של ההשתתפות בתכניות הלימוד (Bonnett & Newsom, 1995; Terry, 2006). השיפור בתחושתו של הלומד בנוגע לערך שלו כאדם יכול לבוא לידי ביטוי כבר בשלבים הראשונים של הלימודים (Terry, 2006). לכן ניתן להסביר אותו לא רק באמצעות הישגיו של הלומד, אלא גם בעצם ההחלטה לעשות צעד משמעותי לשינוי בחיים; (ה) **עיצוב עמדות חיוביות כלפי החיים** - ההשלכות של השלמת השכלה אינן מוגבלות לתחומים קוגניטיביים ורגשיים, אלא באות לידי ביטוי בעיצוב גישה חיובית כלפי החיים, יותר מזו שאפיינה את הלומדים לפני ההשתתפות בתכנית. בראיונות שנערכו עם משתתפים בתכנית לימודי אוריינות בקנדה, הם טענו שהלימודים תרמו להם לאימוץ נקודת מבט שונה על עצמם ועל חייהם ולקבלת אחריות כלפי חייהם; הם דרבנו אותם לא להישאר מדוכאים ופסיביים אלא לכוון את חייהם (שם).

אחת המסגרות המעניינות שמתקיימות בהן תכניות להשלמת השכלה למבוגרים היא צבא הגנה לישראל, שאינו מסגרת אקדמית המשמשת בדרך כלל אכסניה לתכניות להשלמת השכלה.

מעורבותו של הצבא בתחום החברתי במדינת ישראל מלווה בוויכוח ציבורי המתנהל בין שתי השקפות מנוגדות. השקפה אחת גורסת שעל הצבא להגביל עצמו לצורכי ביטחון בלבד, וההשקפה האחרת גורסת שהצבא הוא חלק בלתי נפרד מן המרקם החברתי בישראל וחובה עליו לנצל את המשאבים העומדים לרשותו כדי לסייע בקידום נושאים חברתיים (רומני, 1986). בפועל צה"ל ממלא מראשית ימיה של המדינה, לצד ייעודו הביטחוני, תפקידים שמטרתם לסייע לאוכלוסיות הנחשבות חלשות. כבר בשנותיה הראשונות של המדינה גויס הצבא לסייע בקליטת העלייה ובשיפור הרווחה של העולים שחיו במעברות. תחום נוסף שבו גויס הצבא לשירות מטרה חברתית הוא שיקום נוער במצוקה. עובדי קידום נוער בישראל רואים את השירות בצה"ל כאמצעי מרכזי לשיקום הנערים, שרבים מהם נשרו ממסגרת הלימודים והם מאופיינים בהסתגלות חברתית נמוכה ובניכור חברתי (שרר, 1989) (ראו הרחבה בנושא זה בשער ב', העוסק בתכנית איתן).

אחד התחומים המרכזיים שבהם הצבא מסייע לקידום מטרות חברתיות הוא החינוך ובייחוד השלמת ההשכלה של חיילים. תכניות אלה מבוססות על ההנחה שתרומתן עבור החיילים תבוא לידי ביטוי לא רק בתחום הלימודי אלא תורחב גם למישורים אחרים, ובעיקר שיפור הדימוי העצמי וקידום ההשתלבות החברתית. בהתאם לכך מחקרים - לא רבים - שהעריכו את התכניות האלה, בחנו את תוצאותיהן לא רק בהקשר האקדמי אלא גם בהקשר הפסיכו-חברתי. רומני (1986) ערך מחקר רחב היקף אשר בחן את אחת היחידות הגדולות שהוקמו לקידום החינוך - בית גולדמניץ. המחקר העריך את המידה שבה מושגות מטרות הקורסים שבהם השתתפו חיילים ביחידה זו. אוכלוסיית החיילים התאפיינה בהשכלה נמוכה שלהם ושל הוריהם ובמוטיבציה נמוכה לשרת בצבא. ממצאי המחקר הראו ש-55% מן המשתתפים טענו שהקורס לא תרם להם כלל בתחומי ההשכלה. ההסבר שהציע עורך המחקר להשגה החלקית של המטרה הוא פער הציפיות. המשתתפים תלו בקורס תקווה שהוא יסייע בידם לרכוש מקצוע בעתיד. אולם מטרת הקורס כפי שהגדיר אותה הצבא הייתה שיפור מערכת הגומלין בין החייל לבין החברה, והמדד העיקרי להשגת המטרה היה שיפור הנכונות של המשתתפים להתגייס ליחידות קרביות.

כהן ועמרני (1989) בחנו את ההשפעה של השתתפות בקורס השכלת יסוד על הדימוי העצמי של מתגייסים מרקע סוציו-אקונומי נמוך. קורס זה נועד להשלים את השכלתם של חיילים שלא סיימו את לימודיהם בבית הספר היסודי, התחיל מיד אחרי הטירונות ונמשך שלושה חודשים. אחת ממטרותיו המוצהרות של הקורס, נוסף על שיפור רמת ההשכלה, היא שיפור הדימוי העצמי. תוצאות המחקר העלו שחל שיפור מובהק בדימוי העצמי הכללי וכן במדדים של דימוי עצמי אישי, המציין תחושה של ערך עצמי כאדם; ובדימוי עצמי חברתי, המציין הערכה עצמית ביחסים החברתיים. בדימוי העצמי המשפחתי נמצאה ירידה מתחילת הקורס לסימו.

תכניות להשלמת השכלה פועלות בצבא, אך החל בשנות התשעים ועד היום לא נערכו מחקרים אשר בחנו את ההשלכות של תכניות אלה עבור המשתתפים. המחקר הנוכחי מבקש לבחון זאת.

על המחקר

המחקר שבמוקד פרק זה בחן תכנית להשלמת השכלה לחיילים בשירות חובה שמפעיל חיל החינוך והנוער של צה"ל. מטרת התכנית היא השלמת מקסימום שנות לימוד, 11 או 12, ואף השלמת בגרות חלקית בהתאם ליכולותיו של החייל. אוכלוסיית היעד היא חיילים שלא

השלימו את השכלתם ברמה של 11 או 12 שנות לימוד טרום שירותם הצבאי. החל בשנת 2012, מבין כ-4,000 חיילים וחיילות לומדים מדי שנה כ-920 חיילים.⁴

מקצועות הלימוד: 11 שנות לימוד: 7 יחידות גמר במקצועות מתמטיקה, אנגלית/מחשבים, הבנת הנקרא, חיבור, לשון ואזרחות; 12 שנות לימוד: 7 יחידות גמר (כמו 11 שנות לימוד) ו-3 יחידות בגרות בגאוגרפיה. בסוף הקורס נערכים מבחני גמר ומבחן בגרות מטעם משרד החינוך. חייל שעובר את המבחנים מקבל תעודת גמר תיכון (תג"ת).

המחקר הנוכחי כולל שני מחקרים שבחנו היבטים שונים של התכנית להשלמת השכלה בצבא. המחקר הראשון נערך בקרב חיילי חובה שהחליטו להשתתף בתכנית להשלמת השכלה ומטרתו הייתה לבחון את המניעים לבחירה בלימודים ואת תפיסת הלומדים את תרומת הקורס מיד עם סיומו. המחקר השני בחן את תפיסת ההשלכות של התכנית להשלמת השכלה בקרב בוגרי התכנית אשר השתחררו מהצבא שלוש עד חמש שנים לפני עריכת המחקר.

מחקר לומדים

שיטת המחקר

תיאור המדגם

המדגם כלל 415 חיילים בשירות חובה אשר השתתפו בתכנית השלמת השכלה בצבא בשנת תשע"ב. מבין המשיבים, 303 ענו על השאלון מיד לאחר תחילת הקורס, ו-112 ענו על השאלון לאחר סיום הקורס. חלוקת כל המשיבים לפי רמה התחלתית (שקבע הצבא) מראה ש-108 הוגדרו כבעלי רמה נמוכה, 127 כבעלי רמה בינונית ו-180 כבעלי רמה גבוהה. תיאור המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים מוצג בלוח 1 ותיאור המאפיינים הצבאיים מוצג בלוח 2.

ראו לוח 1 ולוח 2 בעמוד 87

כלים

הנתונים נאספו באמצעות שאלון שנבנה לצורך המחקר וכלל ארבעה חלקים: (1) מאפיינים דמוגרפיים וצבאיים של המשתתפים; (2) דמויות משפיעות - המשיבים התבקשו לדרג את ההשפעה של דמויות הקשורות אליהם על ההחלטה לבחור בלימודי השלמת השכלה בצה"ל. הדירוג נעשה בסולם שנע בין 1 (בכלל לא השפיעה) ל-6 (השפיעה במידה רבה מאוד); (3) סיבות לבחירה ללימוד בתכנית להשלמת השכלה - הנבדקים התבקשו לדרג היגדים המתארים סיבות ללימוד. למשל: "אני רוצה להוכיח לעצמי שאני יכול להצליח בלימודים". הדירוג נעשה בסולם שנע בין 1 (בכלל לא השפיע על הבחירה) ל-6 (השפיע במידה רבה מאוד); (4) ראייה לעתיד - חלק זה בחן את תפיסות המשיבים את מצבם לאחר השחרור. הנבדקים התבקשו לדרג היגדים כגון: "אני מאמין שאחרי השחרור אתרום לחברה", "אני מאמין שאחרי השחרור ארגיש בטוח בעצמי". הסולם נע בין 1 (בכלל לא מסכים) ל-6 (מסכים במידה רבה מאוד). בהמשך הנבדקים התבקשו לדרג על סולם בן 1 (לא טובה) ל-10 (מעולה) כיצד הם מעריכים את איכות חייהם

4 הנתונים נמסרו על ידי מחלקת חינוך בחיל החינוך והנוער.

לוח 1. מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של אוכלוסיית הלומדים

המאפיין	קטגוריות	שכיחות במספרים	שכיחות באחוזים
מין	בנים	318	84
	בנות	62	16
שפת דיבור בבית ההורים	עברית	293	72
	רוסית/רוסית ועברית	64	16
	אמהרית/אמהרית ועברית	13	3
	ערבית/ערבית ועברית	12	3
	אחר	28	6
אזור מגורים	צפון	108	26
	מרכז	196	48
	דרום	108	26
יישוב	עיר גדולה	208	54
	עיר קטנה	143	37
	מושב/קיבוץ	29	9
שנות לימוד	עד 8 שנים	50	13
	9 עד 11 שנים	321	83
	12 שנים	16	4

לוח 2. מאפיינים צבאיים של אוכלוסיית הלומדים

המאפיין	קטגוריות	שכיחות במספרים	שכיחות באחוזים
סוג שירות	לוחם	127	32
	תומך למידה	146	37
	עורפי	120	31
מסגרת שירות	רגילה	338	83
	מקא"ם/חג"ם	71	17
מסגרת לימודים	פתוחה	328	82
	פנימיה	74	18

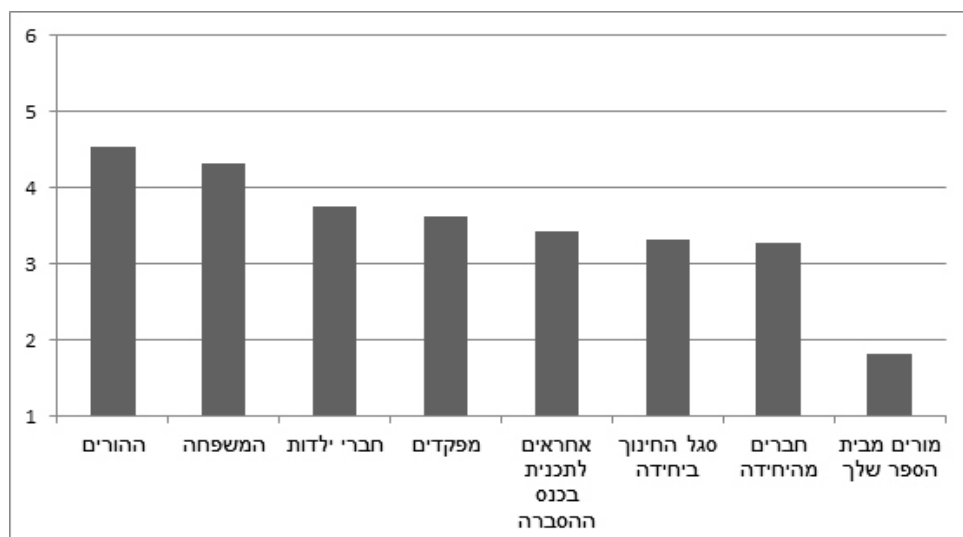
כיום ובעוד חמש שנים. הסעיף האחרון כלל שאלה פתוחה. בשאלה זאת הנבדקים (שמילאו את השאלון אחרי סיום הקורס) התבקשו לרשום שני דברים שהלימודים העניקו להם להמשך הדרך ("שני דברים שלקחת איתך מן הלימודים בקורס").

תוצאות

השפעת דמויות על ההחלטה ללמוד

תפיסת ההשפעה של כל אחד משמונה סוכני סוציאליזציה על ההחלטה ללמוד מוצגת בתרשים 1.

תרשים 1. תפיסת ההשפעה של מקורות שונים על ההחלטה להשתתף בקורס השלמת השכלה

הנתונים המוצגים בתרשים מראים שהורים ובני משפחה נתפסים כמקורות המשפיעים ביותר על ההחלטה ללמוד. מורים בבית הספר הם בעלי ההשפעה הנמוכה ביותר. לכל השאר: חברי ילדות, מפקדים ואחרים לתכנית בכנס ההסברה, סגל החינוך ביחידה וחברים מהיחידה יש השפעה בינונית.

ניתוח ברמה של קטגוריות: כדי לבחון אם ניתן לחלק את הדמויות שהוצגו למשתתפים במחקר לקטגוריות כלליות, נערך ניתוח גורמים חופשיים רוטציה אורתוגונלית על תפיסת ההשפעה של שמונת המקורות. הניתוח הניב שני גורמים המסבירים 61% מן השונות. גורמים אלה מייצגים שתי קטגוריות של סוכני סוציאליזציה. הגורם הראשון כולל את ההורים, המשפחה וחברי הילדות. גורם זה מבטא את ההשפעה של דמויות לא פורמליות השייכות לקבוצות ראשוניות המכירות את החייל וקרובות אליו, וייקרא להלן **"דמויות קרובות"**. הגורם השני כולל את סגל החינוך ביחידה, חברים מהיחידה, מפקדים, מורים מבית ספר. גורם זה מבטא את השפעת הדמויות הסמכותיות הרחוקות יותר מהחייל, והן יקראו להלן **"דמויות פורמליות"**.

לנוכח תוצאות הניתוח חושבו שני מדדים - השפעת דמויות קרובות והשפעת דמויות פורמליות. נבדקו הקשרים בין מידת ההשפעה של הדמויות בשתי הקטגוריות שנמצאו לבין מאפייני החיילים: מין, שנות לימוד, שפת הדיבור בבית ההורים, יישוב (עיר גדולה, עיר קטנה, מושב/קיבוץ), סוג שירות (לוחם, תומך לחימה, עורפי), מסגרת שירות (רגיל, מקא"ם, חג"ם) מסגרת לימודים (פתוחה, פנימיה) ורמה התחלתית של הלומדים (נמוכה, בינונית, גבוהה). מבין המאפיינים, רק שפת הדיבור בבית ורמה התחלתית של הלומדים נמצאו קשורים להשפעת הדמויות, כפי שמוצג להלן.

לוח 3. השוואה בין דוברי עברית לדוברי רוסית לגבי השפעת הדמויות על ההחלטה ללמוד

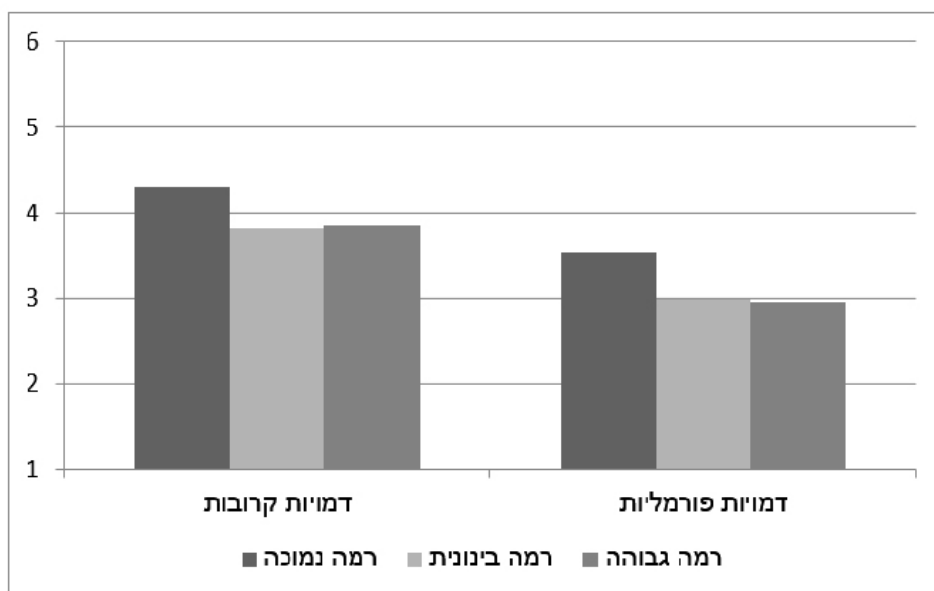
מובהקות	דוברי רוסית		דוברי עברית		
	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	
דמויות קרובות	3.95	1.5	3.86	1.6	ל.מ.
דמויות פורמליות	3.1	1.4	2.78	1.28	0.05

מבחן t למדגמים בלתי תלויים הראה שנמצא הבדל המתקרב למובהקות לגבי השפעת הדמויות הפורמליות, כאשר השפעתן חזקה יותר על דוברי עברית מאשר על דוברי רוסית. לא נמצא הבדל לגבי ההשפעה של דמויות קרובות. הלוח והתרשים הבאים מציגים את הממצאים לגבי הרמה ההתחלתית של הלומדים.

לוח 4. השוואה בין שלוש רמות התחלתיות בלימודים לגבי השפעה של דמויות על ההחלטה ללמוד

מובהקות	רמה נמוכה		רמה בינונית		רמה גבוהה		
	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	
דמויות קרובות	4.3	1.36	3.82	1.58	3.86	1.53	0.01
דמויות פורמליות	3.53	1.36	2.99	1.42	2.97	1.42	0.01

תרשים 2. השוואה בין שלוש רמות התחלתיות בלימודים לגבי השפעה של דמויות על ההחלטה ללמוד

ניתוח שונות חד-כיווני הראה אפקט מובהק של רמה התחלתית על ההשפעה של דמויות קרובות ($F(2,412) = 6.02, p < .01$). מבחן ($F(2,412) = 4.23, p < .05$) ועל ההשפעה של דמויות פורמליות ($F(2,412) = 4.23, p < .05$). מבחן א-פוסטריורי מסוג TUKEY הראה שחיילים ברמה התחלתית נמוכה דיווחו על השפעה חזקה יותר הן של הדמויות הקרובות הן של הדמויות הפורמליות מאשר חיילים עם רמה בינונית וחיילים עם רמה גבוהה.

הסיבות לבחירה בהשלמת השכלה

כדי ללמוד מה משפיע על ההחלטה של החיילים להשתתף בקורס השלמת השכלה הוצגה למשתתפים במחקר רשימה של סיבות אפשריות שיכולות להניע חיילים לבחור בלימודים. הם התבקשו לציין על פני סולם תשובות של שש דרגות את מידת ההשפעה של כל סיבה. הלוח הבא מציג את הממצאים.

לוח 5. דירוג הסיבות להשלמת השכלה

סיבה	ממוצע	ס"ת
הלימודים יאפשרו לי להשלים תעודת בגרות בהמשך	5.41	1.11
אני רוצה להוכיח לעצמי שאני יכול להצליח בלימודים	5.28	1.34
חשוב לי להיות משכיל	5.27	1.23
אם ניתנת ההזדמנות אז למה לא?	5.21	1.30

המשך הלוח בעמוד הבא

1.25	5.08	הלימודים יעזרו לי למצוא עבודה טובה יותר
1.54	4.59	הלימודים ישפרו את המעמד הכלכלי שלי
2.17	3.66	אני רוצה להראות להוריי שאני "שווה"
1.89	3.46	הלימודים יעלו את המעמד החברתי שלי
2.11	3.41	העדפתי ללמוד מאשר להמשיך לשרת במסגרת הצבאית
2.02	3.27	חשוב היה לי להיות יחד עם חברים שהחליטו ללמוד
2.10	3.06	חשוב היה לי לא לאכזב את המפקדים שהציעו לי את הלימודים
2.07	2.67	אני רוצה להוכיח למורים שלי מבית הספר שאני מסוגל להצליח

מהלוח ניתן לראות שהסיבות החשובות ביותר לבחירה בהשלמת השכלה הן קידום האפשרות לקבל תעודת בגרות, עמידה באתגר אינטלקטואלי ("אני רוצה להוכיח לעצמי שאני יכול להצליח בלימודים"), חשיבות ההשכלה וניצול הזדמנויות.

סיבות לבחירה בלימודים - ניתוח ברמה של קטגוריות

כדי לבחון אם ניתן לחלק את הסיבות לבחירה בלימודי השלמת השכלה לקטגוריות כלליות, נערך ניתוח גורמים חופשי עם רוטציה אורתוגונלית. הניתוח הניב שלושה גורמים המסבירים יחד 55% מן השונות.

הגורם הראשון כולל את הסיבות הקשורות להנעה על ידי החברה ורצייה חברתית, והוא ייקרא **"מניעים חברתיים"**. ההיגדים הכלולים בגורם זה הם: "אני רוצה להוכיח למורים שלי מבית הספר שאני מסוגל להצליח"; "חשוב היה לי לא לאכזב את המפקדים"; "אני רוצה להראות להוריי שאני שווה"; "חשוב היה לי להיות יחד עם חברים שהחליטו ללמוד"; "הלימודים יעלו את המעמד החברתי שלי". הגורם השני כולל את ההשפעה המסייעת של הלימודים בתחום ההשכלה, עבודה ומסוגלות עצמית, והוא ייקרא **"תועלת אישית"**. ההיגדים הכלולים בגורם זה הם: "חשוב לי להיות משכיל"; "הלימודים יאפשרו לי להשלים תעודת בגרות בהמשך"; "הלימודים ישפרו את המעמד הכלכלי שלי"; "אני רוצה להוכיח לעצמי שאני יכול להצליח בלימודים"; "הלימודים יעזרו לי למצוא עבודה טובה יותר". הגורם השלישי כולל סיבות הקשורות לפתיחת אפשרויות חדשות בחיים, והוא ייקרא **"ניצול הזדמנויות"**. ההיגדים הכלולים בגורם זה הם: "אם ניתנת ההזדמנות אז למה לא?"; "העדפתי ללמוד מאשר להמשיך לשרת במסגרת הצבאית".

בבדיקת הקשרים בין הסיבות לבחירה בקורס לבין מאפייני החיילים נמצאו קשרים מובהקים בין הסיבות לבין שני מאפיינים: מסגרת השירות (רגיל לעומת מקא"ם) ורמה התחלתית של החיילים בלימודים. התוצאות מוצגות להלן.

לוח 6. השוואה בין חיילים בשתי מסגרות שירות לגבי הסיבות לבחירה בלימודים

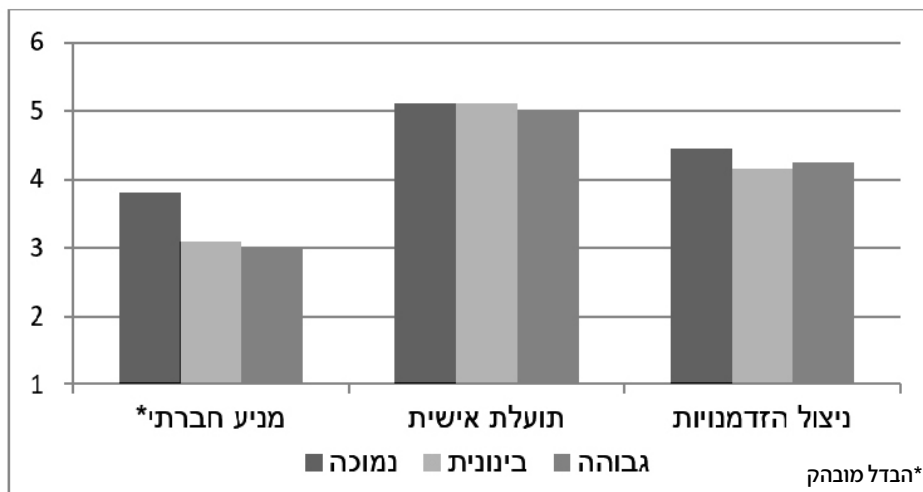
מובהקות	מקא"ם/חג"ם		רגיל		
	ס"ת	ממוצע	ס"ת	ממוצע	
0.01	0.76	5.38	0.98	5	תועלת אישית
0.05	1.49	3.63	1.54	3.16	מניע חברתי
ל.מ.	1.57	4.49	1.33	4.24	ניצול הזדמנויות

מבחן t אשר השווה בין שתי הקבוצות הראה שההיבט החברתי והתועלת האישית הם מניעים חזקים יותר בקרב חיילי מקא"ם/חג"ם מאשר בקרב החיילים הרגילים, ואין הבדל בין הקבוצות בנוגע לניצול הזדמנויות.

לוח 7. השוואה בין חיילים בשלוש רמות התחלתיות בלימודים לגבי סיבות לבחירה

מובהקות	גבוהה		בינונית		נמוכה		
	ס"ת	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	ממוצע	
0.001	1.51	3	1.44	3.1	1.5	3.8	מניע חברתי
ל.מ.	1	5	0.92	5.1	0.9	5.11	תועלת אישית
ל.מ.	1.34	4.25	1.41	4.16	1.36	4.46	ניצול הזדמנויות

תרשים 3. השוואה בין חיילים בשלוש רמות התחלתיות בלימודים לגבי סיבות לבחירה

ניתוח שונות חד-כיווני ומבחני פוסט הוק מסוג TUKEY הראו שהמניעים החברתיים משפיעים חזק יותר על חיילים בעלי רמה התחלתית נמוכה מאשר על חיילים ברמה התחלתית בינונית או גבוהה. לא נמצאו הבדלים מובהקים בסיבות הקשורות לתועלת אישית ולניצול הזדמנויות.

תרומת הלימודים - ניתוח תשובות לשאלה פתוחה

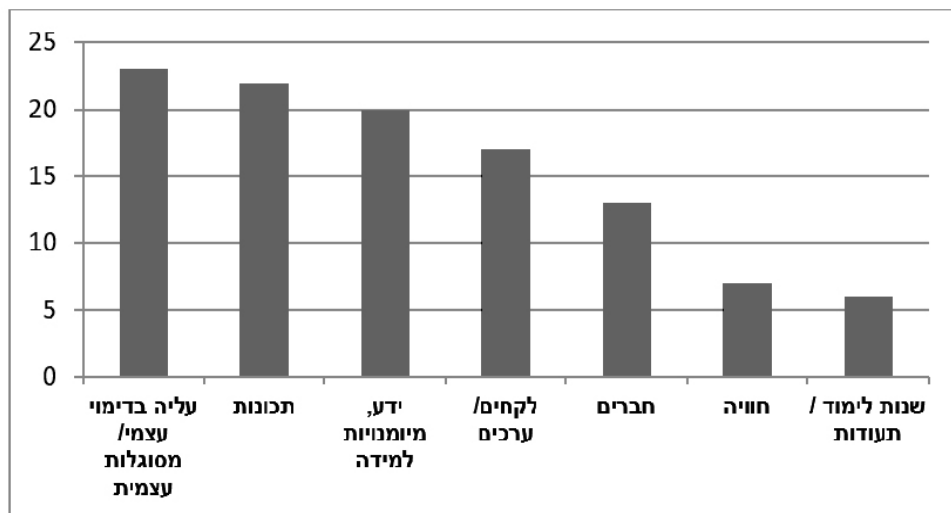
חיילים שמילאו את השאלון בתום הקורס התבקשו לרשום "שני דברים שלקחת איתך מן הלימודים בקורס". נערך ניתוח תוכן של התשובות כדי לאתר קטגוריות רחבות של תרומה. בלוח 8 ובתרשים 4 מופיעות הקטגוריות שעלו בליווי דוגמאות מדברי המשיבים. כמו כן חושבו השכיחויות של כל קטגוריה.

מהתוצאות המוצגות בלוח ובתרשים להלן אנו למדים שהקורס תרם למשתתפים במגוון תחומים: חיזוק יכולות אישיות, שיפור ידע ומיומנויות למידה, גיבוש ערכים, רכישת חברים, הענקת חוויה וקבלת אישור פורמלי. הניתוח הכמותי הראה שהתרומה השכיחה ביותר של הקורס הייתה בחיזוק המסוגלות העצמית והיכולות האישיות ובשיפור הידע והמיומנויות בלמידה.

לוח 8. תוצאות ניתוח תוכן של תרומת הלימודים למשתתפים בתכנית להשלמת השכלה

קטגוריה	שכיחות	ציטוטים
עלייה במסוגלות עצמית	23	- הוכחה לעצמי שאני יכולה ללמוד ולהצליח. - נלחמתי על הקורס ולכן אקח לאחר הלימודים את היכולת להשיג את מטרותיי. להילחם מבלי לוותר. לא לוותר לעצמי. אמונה עצמית.
תכונות ויכולות אישיות	22	- רצינות - אחריות - דבקות במטרה
ידע, מיומנויות למידה	20	- אני לוקח איתי מהלימודים ידע רב בהמון מקצועות שלא האמנתי שאני אגע בהם. - אני מסוגל לשבת ללמוד.
לקחים/ערכים	17	- לכבד את בני האדם, כבוד זה דבר חשוב. - להשיג מטרה בכל מחיר גם אם זה ייקח קצת יותר מדי זמן.
חברים	13	- חברים טובים. - הכרת החברה שלא הייתי מכיר עד היום.
חוויה	7	- אני לוקח איתי חוויות מדהימות ומצחיקות ומשעשעות. היה כיף גדול. - היה כיף מאוד וקשה ביחד. זאת חוויה מקסימה.
שנות לימוד/ תעודות	6	תעודת 12 שנות לימוד

תרשים 4. תפיסות המשתתפים את תרומת הקורס להשלמת השכלה

מחקר חיילים משוחררים

מחקר זה התמקד באוכלוסייה של חיילים משוחררים לפחות שנתיים, שבעת שירותם הצבאי הוצע להם להשתתף בתכנית להשלמת השכלה. חלק מהם השתתפו בקורס (להלן "לומדים") וחלק החליטו לא להשתתף בו (להלן "לא לומדים"). למחקר שתי מטרות:

א. לבחון את ההסתגלות לאזרחות בקרב אלה שהשתתפו בקורס ובקרב אלה שלא השתתפו בו.

ב. לבחון את תפיסותיהם של אלה שהשתתפו בקורס את תרומתו לחייהם האזרחיים.

שיטת המחקר

מדגם

המדגם כלל 170 אזרחים שהוצע להם להשתתף בקורס השלמת השכלה בעת שירותם הצבאי, 100 מהם השתתפו בקורס ו-70 החליטו לא להשתתף. דגימת המשתתפים במחקר נעשתה באמצעות רשימות החיילים אשר הוצע להם להשתתף בקורס בתקופה של שנתיים עד חמש שנים לפני עריכת המחקר. הפנייה אל המשתתפים נעשתה באמצעות ראיונות טלפוניים. תיאור המאפיינים האישיים והצבאיים של המשתתפים בשתי הקבוצות מוצג בלוח 9.

לוח 9. השוואה בין קבוצת הלומדים וקבוצת הלא לומדים במאפיינים אישיים (באחוזים)

מאפיין	קטגוריות	למדו (N=100)	לא למדו (N=70)
מין	בנים	94	92
	בנות	6	8
שפת הדיבור בבית ההורים	עברית	82	67
	רוסית	12	26
	אחר	6	7
	רווק	74	62
מצב משפחתי	נשוי	26	38
	עיר גדולה	40	30
יישוב	עיר קטנה	40	45
	יישוב אחר	20	25
	לוחם	17	53
סוג שירות	תומך לחימה	31	33
	עורפי	52	14

כלים

הנתונים נאספו באמצעות סקר טלפוני שכלל שלושה חלקים: (א) מאפיינים אישיים של המשתתפים; (ב) תפיסות לגבי תרומת הלימודים בנוגע לתחומים שונים בחיי המשיבים. למשל: "הלימודים שיפרו את הדימוי העצמי שלי"; "הלימודים שיפרו את חיי החברה שלי". המשיבים סימנו את מידת הסכמתם עם כל היגד באמצעות סולם שנע בין 1 (בכלל לא מסכימים) ל-6 (מסכימים במידה רבה מאוד). חלק זה של השאלון הועבר רק לקבוצת הלומדים; (ג) שאלות שבחנו את מידת ההסתגלות של המשוחררים לחיים האזרחיים. חלק מן השאלות בחנו את ההסתגלות באמצעות מדדים התנהגותיים, כמו לימודים ועבודה בתקופת האזרחות, וחלק מן השאלות בחנו את ההסתגלות באמצעות הערכות סובייקטיביות של המשיבים לגבי העבודה שלהם והערכות לגבי איכות החיים באופן כללי (פירוט השאלות מוצג בפרק התוצאות להלן).

תוצאות

הערכת התרומה של הלימודים

המשוחררים שהשתתפו בקורס השלמת השכלה התבקשו להעריך את תרומת הלימודים להיבטים שונים בחייהם. התוצאות שהתקבלו מוצגות בלוח 10. הלוח מציג את התפלגות השכיחות (בשלוש דרגות), את הממוצעים ואת סטיות התקן.

לוח 10. הערכת ההשפעה של הלימודים בקורס בהשלמת השכלה על תחומים בחיים האזרחיים (N=100)

ס"ת	ממוצע	השפיעו במידה רבה	השפיעו במידה בינונית	בכלל לא השפיעו	
1.44	4.76	60	26	8	הרחיבו את הידע
1.45	4.71	64	27	9	נתנו לך חוויה של הצלחה בלימודים
1.51	4.66	63	27	10	גרמו לך לרצות להמשיך ללמוד לאחר הצבא
1.65	4.64	68	18	15	שיפרו את האמון שלך ביכולתך ללמוד
1.71	4.55	63	22	16	העלו את הסקרנות שלך ללמוד
1.96	3.87	46	27	28	שיפרו את הדימוי של צה"ל בעיניך
1.77	3.86	40	34	27	שיפרו את הדימוי העצמי שלך
1.96	3.11	32	22	46	תרמו להצלחה בעבודתך
1.85	2.98	27	27	46	שיפרו את המעמד שלך בחברה
1.87	2.97	25	29	46	שיפרו את חיי החברה
1.92	2.73	26	20	55	עזרו לך למצוא עבודה באזרחות
1.87	2.49	21	18	62	עזרו לך לשפר את מצבך הכלכלי
1.66	2.17	12	22	67	יצרו קשר טוב יותר בינך לבין ההורים שלך

הנתונים המוצגים בלוח מראים שהמשתתפים בקורס תופסים את התרומה העיקרית שלו בתחום הלימודים. עיון בלוח מראה שהתרומה בתחום זה נתפסת כגבוהה לא רק לגבי הרחבת הידע אלא גם לגבי היבטים נוספים הקשורים בלימודים - הקורס העניק להם חוויה של הצלחה, שיפר את האמון ביכולתם להצליח וקידם את הסקרנות ואת הרצון ללמוד. שני תחומים נוספים שבהם הוערכה תרומת הקורס כגבוהה למדי הם שיפור הדימוי של צה"ל בעיני המשתתפים ושיפור הדימוי העצמי שלהם. 40%-50% מן המשתתפים בקורס העריכו את התרומה שלו בתחומים אלה כגבוהה. תרומת הקורס בתחום העבודה והחיים החברתיים נתפסה כגבוהה על ידי כרבע מבין המשתתפים בו.

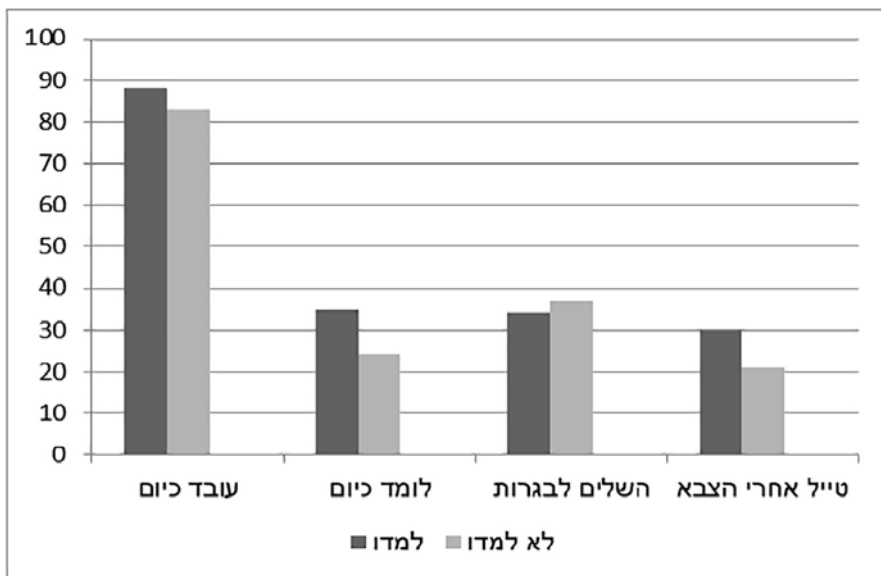
מדדים התנהגותיים

לוח 11 ותרשים 5 מציגים את התפלגות המשיבים בארבעה מדדים התנהגותיים. הלוח מראה גם את תוצאות מבחני חי בריבוע, אשר בחנו את ההבדל בין המשוחררים שלמדו בקורס השלמת השכלה לבין המשוחררים שלא למדו בקורס.

לוח 11. השוואה בין שתי קבוצות המשוחררים לגבי מדדים התנהגותיים באזרחות

X ²	לא למדו (N=70)		למדו (N=100)		
	לא	כן	לא	כן	
1.24	17	83	12	88	האם אתה עובד כיום?
0.90	76	24	65	35	האם אתה לומד כיום?
0.17	63	37	66	34	האם השלמת בגרות אחרי השחרור?
1.71	79	21	70	30	האם טיילת אחרי הצבא?

תרשים 5. השוואה בין שתי קבוצות המשוחררים לגבי מדדים התנהגותיים באזרחות

התוצאות מראות שאין הבדלים בין שתי הקבוצות בכל ארבעת המדדים. הרוב הגדול של המשוחררים (כ-85%) עובדים כיום, בין שלמדו בקורס להשלמת השכלה ובין שלא למדו. כשליש מבין המשוחררים השלימו את הבגרות אחרי הצבא, 35% מבין אלה שלמדו ו-24% מבין אלה שלא למדו בצבא - לומדים כיום. בניתוח התשובות לשאלה על מקום הלימודים התברר שכשני שלישים לומדים במכללות, והשאר במקומות לימוד הקשורים בעבודה או באוניברסיטאות. עוד עולה מהלוח, ש-30% מן הלומדים ו-21% מאלה שלא למדו, ערכו טיול אחרי הצבא.

תפיסות סובייקטיביות

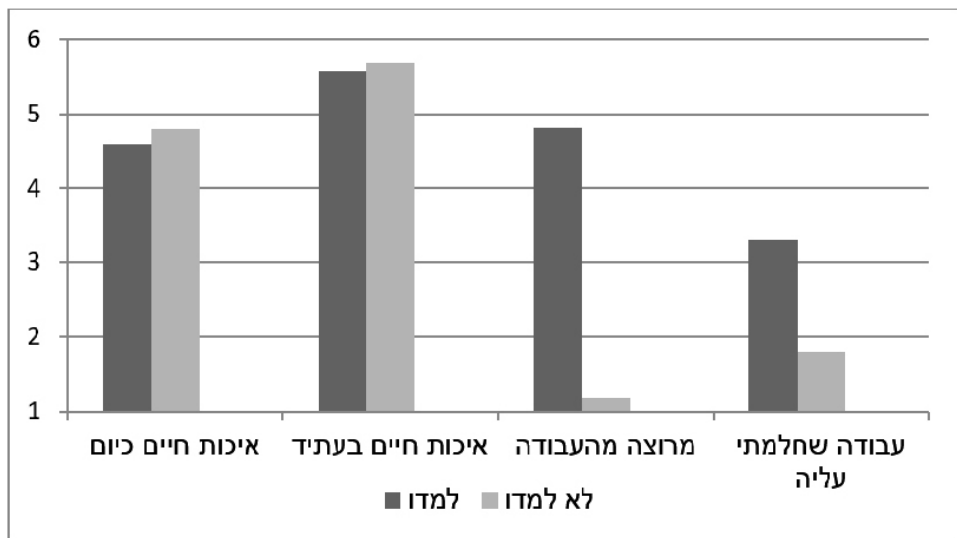
לוח 12 ותרשים 6 מציגים את הממצאים שהתקבלו בהשוואה בין שתי הקבוצות לגבי התפיסות הסובייקטיביות על העבודה ועל החיים בכלל. תפיסות אלה נמדדו באמצעות סולם של שש דרגות, וההשוואה נערכה באמצעות מבחן.

לוח 12. השוואה בין שתי קבוצות המשוחררים לגבי תפיסות סובייקטיביות של החיים והעבודה

t	לא למדו (N=70)		למדו (N=100)		
	ממוצע	ס"ת	ממוצע	ס"ת	
1.19	4.80	1.21	4.59	1.12	כיצד אתה מעריך את איכות חייך כיום?
0.62	5.68	0.94	5.58	0.87	כיצד אתה מעריך את איכות חייך בעוד 5 שנים?
17.56***	1.18	0.36	4.81	1.51	עד כמה אתה מרוצה מהעבודה שלך?
5.90**	1.80	0.40	3.30	1.85	עד כמה אתה עובד בעבודה שחלמת עליה?

$$p < .01 \quad ** \quad p < .001 \quad ***$$

תרשים 6. השוואה בין קבוצות המשוחררים לגבי תפיסות סובייקטיביות של החיים והעבודה

התוצאות מראות הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות בהערכות הסובייקטיביות הנוגעות לעבודה: המשיבים שלמדו בקורס השלמת השכלה מעריכים את העבודה שלהם כזאת שחלמו עליה ומביעים שביעות רצון הרבה יותר גבוהה מן העבודה מאשר המשיבים שלא למדו בקורס

השלמת השכלה. עיון בממוצעים מראה ששביעות הרצון של קבוצת הלומדים היא גבוהה (ממוצע של 4.8 מתוך 6) בעוד שביעות הרצון של קבוצת הלא לומדים היא נמוכה מאוד (ממוצע של 1.2 מתוך 6).

אין הבדל בין שתי הקבוצות לגבי הערכת איכות החיים שלהם כיום ובעוד חמש שנים. שתי ההערכות האלה גבוהות מאוד, וההערכה לגבי איכות החיים בעוד חמש שנים מגיעה כמעט לערך המרבי.

דין

המחקר הנוכחי בחן שני היבטים הקשורים בקורס השלמת השכלה המוצע לחיילים בשירות חובה ונערך על ידי חיל החינוך והנוער. ההיבט הראשון מתייחס לתקופה הקודמת ללימודים ומתבטא בתהליך קבלת ההחלטות באשר להשתתפות בקורס; ההיבט השני מתייחס לתקופה שאחרי הלימודים ומתבטא בהערכת התרומה של הקורס למשתתפיו.

הממצאים מאפשרים לתאר שני מאפיינים של קבלת ההחלטות לגבי ההשתתפות בקורס - מקורות ההשפעה והמניעים לבחירה. אשר למקורות ההשפעה, נמצא שדמויות בלתי פורמליות בסביבתם של החיילים, בייחוד ההורים והחברים, השפיעו על ההחלטה יותר מדמויות פורמליות, כמו הסגל ביחידה והמורים בבית הספר. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים אחרים על סוכני השפעה לבחירות מקצועיות, כמו למשל, בחירה ללמוד הוראה (קציר, גילת ושגיא, 2004) וניתן להסביר אותו באמצעות המשמעות שיש למשפחה ולחברים בעולמם של צעירים.

עם זאת, השפעתם של גורמים פורמליים בצבא הייתה אמנם נמוכה יותר מהשפעת ההורים והחברים, אך לא הייתה נמוכה באופן מוחלט - כמחצית החיילים ייחסו השפעה גבוהה למפקדים, לאחראים לתכנית בכנס ההסברה ולסגל החינוך ביחידה. נוסף על כך, ניתוח המאפיינים של שתי קבוצות המחקר (חיילי חובה ובוגרים) הראה שבקרב אלה שהשתתפו בקורס היה אחוז גבוה יותר של חיילים ששירתו בתפקידי לחימה מאשר בקרב אלה שהחליטו לא להשתתף, בעוד בקרב אלה שלא השתתפו בקורס היה אחוז גבוה יותר של חיילים ששירתו בתפקידים עורפיים או במפקדה. ניתן להסביר ממצא זה בכך, שהשפעת השירות הצבאי חזקה יותר על חיילים הממלאים תפקידי לחימה הן בהיבט של המסגרת החברתית - דהיינו השפעת מפקדים וחברים לשירות - הן בהיבט של הנכונות להתמודד עם קשיים ועם אתגרים.

נתונים אלה מעודדים לחזק את המאמצים שהמקורות הצבאיים האלה משקיעים, ובייחוד המפקדים הישירים. במסגרת המאמצים לעידוד החיילים להשתתף בקורס כדאי להסב תשומת לב מיוחדת לחיילים באוכלוסיית דוברי הרוסית, שכן הללו ייחסו השפעה נמוכה למקורות הצבאיים, וכן לחיילי יחידות עורפיות ומפקדות, שכאמור נוטים להשתתף בקורס פחות מאשר חיילים לוחמים.

המניע החזק ביותר לבחירה בקורס קשור לתחום הלימודים - הרצון להשלים תעודת בגרות ולרכוש השכלה. ממצא זה אינו מפתיע ומתיישב עם המטרה המוצהרת של הקורס. אך מתברר שקיים מניע נוסף הקשור ללימודים והוא שיפור תחושת המסוגלות בלימודים. ממצא זה מעיד על המודעות של הבוחרים בקורס לכך שתרומתו עשויה לשפר גם את המיומנות ואת המסוגלות האישית, כלומר עשויה להיות לו השלכה לטווח הארוך מעבר לזו המידית של העלאת רמת

ההשכלה. מניע זה מקבל ביטוי גם במטרות הקורס אולם אינו מודגש בהסברה שהחילולים מקבלים לפני הקורס. כדאי אפוא שבהסברים למועמדים לקורס תוצג תרומתו של הקורס בשיפור המיומנות של הלמידה ותחושת המסוגלות. מניע נוסף שהשפיע על חלק לא מבוטל מן הבוחרים בקורס הוא התועלת שלו במציאת עבודה ובשיפור המצב הכלכלי. לעומת זאת, התרומה של הקורס בהיבט החברתי, כמו העלאת המעמד החברתי של המשתתפים, נתפסה כנמוכה יותר מהתרומות האחרות.

עדות ישירה לתרומתו של הקורס עבור המשתתפים בו התקבלה מהשאלון שמילאו המשתתפים מיד בתום הקורס. ניתוח התשובות מראה בבירור, שהתרומה העיקרית של הקורס נתפסה בתחום הלימודים, והיא באה לידי ביטוי לא רק בהרחבת הידע אלא גם בשני היבטים נוספים - שיפור המסוגלות העצמית ללמידה והעלאת הסקרנות והרצון להמשיך ללמוד.

הרוב המכריע של המשתתפים העריכו שהקורס תרם להם בהיבטים אלה. תרומה נוספת של הקורס התבטאה בשיפור הדימוי העצמי. היא אמנם הייתה מתונה יותר מהתרומה בתחום הלימודים, אך עדיין נתפסה כמשמעותית בעיני כמעט מחצית המשתתפים בו. לפיכך ניתן בהחלט להסיק שהשלכות ההשתתפות בקורס חורגות מעבר לייעוד המקורי של השלמת השכלה, והוא מקרין גם לתחום האישי. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים על קורסים להשלמת השכלה למבוגרים, המציגים את תרומתם של הקורסים הללו בשיפור המסוגלות ללמידה וגם בהעלאת הדימוי העצמי (Merriam, 1993; Terry, 2006), וכן עם ממצאים בקרב חיילים בצה"ל, אשר הראו שיפור בדימוי העצמי בעקבות קורס להשלמת השכלת יסוד (כהן ועמרני, 1989).

נוסף על התרומה לשיפור הדימוי העצמי חלק מן המשתתפים דיווחו על תרומה של הקורס לתחומים נוספים שאינם קשורים ישירות ללימודים: סיוע במציאת עבודה ולהצלחה בה ושיפור המעמד החברתי. מדובר אמנם על שיעור לא גבוה של כרבע מן המשתתפים, אך יש למצא זה השלכות עיוניות ומעשיות. מבחינה עיונית הממצא מדגים את כוחה של ההתנסות בקורס להשלמת השכלה להקרין על מרחב שלם של תחומי רווחה והסתגלות. מבחינה מעשית, רבע מכלל המשתתפים הם מאות צעירים שהקורס מסייע להם ליצור בסיס איתן יותר לשיפור איכות חייהם.

מקורות

כהן, א' ועמרני, נ' (1989). השפעת קורס 'השכלת יסוד' בצה"ל על הדימוי העצמי של מתגייסים טעוני טיפוח. מגמות, ל"ב (1), 75-83.

שרר, מ' (1997). שירות מלא, חלקי ואי-גיוס בני שכבות נחלשות לצה"ל - הבעיה והשלכותיה. חברה ורווחה ז', 7-97.

קציר, י' גילת, י' ושגיא, ר' (2004). בחירה במקצוע ההוראה: טיפוסים של מקבלי החלטות והקשר שלהם לעמדות כלפי הוראה. דפים, 38, 10-29.

רומני, מ' (1986). ניסיון לקידום אוכלוסיות חלשות בצה"ל. בתוך ש' דשן (עורך), מחצית האומה (עמ' 213-239). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, המכון ליהדות ולמחשבה בת זמננו.

- Belenky, M. F., & Stanton, A. V. (2000). Inequality, development and connected knowing. In J. Mezirow & Associates (Eds.), *Learning as transformation: Critical perspectives on a theory in progress* (pp. 71-102). San-Francisco: Jossey Bass.
- Billington, D. D. (1990). The role of education in stimulating adult development. *Journal of College Reading and Learning*, 22, 11-19.
- Bonnett, M., & Newsom, R. (1995). Education and Empowerment. *Adult Learning*, 7, 9-11.
- Merriam, S. B. (1993). Adult learning: Where have we come from? Where are we headed? In S. B. Merriam (Ed.), *An update on adult learning theory* (pp. 5-14). *New Directions for Adult and Continuing Education*. San-Francisco: Jossey Bass.
- Terry, M. (2006). Making a difference in learners' lives: Results of a study based on adult literacy programs. *Adult Basic Education*, 16, 3-19.
- Quigley, B. A. (1997). *Rethinking literacy education: the critical need for practice - based change*. San-Francisco: Jossey Bass.